

ΣΥΝΤΑΓΜΑ

Ερμηνεία κατ' άρθρο

Άρθρο 12

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΑΒΟΚΥΡΗΣ

Ηλεκτρονική έκδοση

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΣΠ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ, Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗΣ, Γ. ΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ

Φεβρουάριος 2023

ΣΥΝΤΑΓΜΑ
WATCH.GR

Άρθρο 12

- «1. Οί Έλληνες έχουν το δικαίωμα να συνιστούν ενώσεις και μη κερδοσκοπικά σωματεία, τηρώντας τους νόμους, που ποτέ όμως δεν μπορούν να εξαρτήσουν την άσκηση του δικαιώματος αυτού από προηγούμενη άδεια.
2. Το σωματείο δεν μπορεί να διαλυθεί για παράβαση του νόμου ή ουσιώδους διάταξης του καταστατικού του, παρά μόνο με δικαστική απόφαση.
3. Οι διατάξεις της προηγούμενης παραγράφου εφαρμόζονται αναλόγως και σε ενώσεις προσώπων που δεν συνιστούν σωματείο.
4. Οι γεωργικοί και αστικοί συνεταιρισμοί κάθε είδους αυτοδιοικούνται σύμφωνα με τους όρους του νόμου και του καταστατικού τους και προστατεύονται και εποπτεύονται από το Κράτος, που είναι υποχρεωμένο να μεριμνά για την ανάπτυξή τους.
5. Επιτρέπεται η σύσταση με νόμο αναγκαστικών συνεταιρισμών που αποβλέπουν στην εκπλήρωση σκοπών κοινής ωφέλειας ή δημόσιου ενδιαφέροντος ή κοινής εκμετάλλευσης γεωργικών εκτάσεων ή άλλης πλουτοπαραγωγικής πηγής, εφόσον πάντως εξασφαλίζεται η ίση μεταχείριση αυτών που συμμετέχουν».

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΑΒΟΚΥΡΗΣ

ΕΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αλιβιζάτος Ν., *Η αυτοδιοίκηση των συνεταιρισμών και η ανάδειξη των διοικήσεών τους*, ΤοΣ, 1998· Βενιζέλος Ε., *Η δημοκρατική αρχή και οι θεμιτοί περιορισμοί του δικαιώματος στο συνεταιρίζεσθαι*, Δίκαιο και Πολιτική, 5/1983· Βλαχόπουλος Σ./Χρυσόγονος Κ., *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2017· Βουβονίκος Ε., *Η απαγόρευση των κομματικών εκδηλώσεων των δικαστικών λειτουργιών*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2022· Γαλανού Ε., «Η στάση του δικαστή στο δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι», σε *Οι Συνταγματικές ελευθερίες στην πράξη*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1986· Δαγτόγλου Π., *Ατομικά δικαιώματα*, 4^η έκδοση, Σάκκουλας, 2012· Δερβιτσιώτης Α., «Η ελευθερία ενώσεως», σε Σ. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Θεμελιώδη Δικαιώματα*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2017· Δουβίτσα Ιφ., *Η εποπτεία και ο έλεγχος των αγροτικών συνεταιρισμών*, διδακτορική διατριβή (αδμη.), Νομική Σχολή ΔΠΘ, 2016· Ηλιοπούλου-Στράγγα Τ., *Γενική θεωρία θεμελιωδών δικαιωμάτων*, Σάκκουλας, 2018· Κασσαβέτης Δ., *Οι αγροτικοί συνεταιρισμοί*, Σάκκουλας, 2020· Κιάντος Β., *Ο ευρωπαϊκός συνεταιρισμός*, Σάκκουλας, 2014· Κοντιάδης Ξ., *Δημόσιο δίκαιο & δίκαιο κοινωνικής ασφάλισης στην πράξη*, Νομική Βιβλιοθήκη,

2010· Λιακόπουλος Θ., «Άρθρο 12 παρ. 4-5», σε Κασιμάτης Γ./Μαυριάς Κ. (επιμ.) *Ερμηνεία Συντάγματος, I*, 2003· Μανιτάκης Α., *Η επίδραση του Συντάγματος στις ιδιωτικές σχέσεις*, Χαριστήρια. Ι. Δεληγιάννη, Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Νομικής, Θεσσαλονίκη, 1992· Μανιτάκης Α., *Η ελευθερία του συνεταιρισμού και η αυτοδίκαιη εκ του νόμου απώλεια της νομικής προσωπικότητας σωματείου*, ΤοΣ 1979· Μανιτάκης Α., *Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1981· Μαυριάς Κ., *Το δικαίωμα συλλογικής εκφράσεως πολιτικών ιδεών και το απαραβίαστο της μορφής του πολιτεύματος*, ΤοΣ, 1976· Μαυρογιαννης Δ./Μαθιουδάκης Ι., *Απαγόρευση εισόδου μέλους σε επαγγελματικό σωματείο (Ένωση συντακτών ημερησίων εφημερίδων Μακεδονίας-Θράκης) και σωματειακή αυτονομία*, Αρμενόπουλος, 2011· *Το κοινωνικό δικαίωμα του συνεταιρισμού*, Διοικητική Δίκη, 4/1992· Παντελίδου Κ., *Διάλυση σωματείου για λόγους δημόσιας τάξης*, Νομικό Βήμα, 2009· Ορφανουδάκης Σ., *Η ελευθερία της συνένωσης. Συμβολή στην ερμηνεία του άρθρου 12 §§ παρ. 1-4 του ισχύοντος Συντάγματος υπό το φως της νομολογίας των ελληνικών δικαστηρίων*, Σάκκουλας, 1996· Πούλου Α., «Άρθρο 11. Ελευθερία του συνέχεσθαι και συνεταιρίζεσθαι», σε Ι. Σαρμάς/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος, *ΕΣΔΑ. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, Σάκκουλας, 2021· Σαρίπολος Ν. Ι., *Πραγματεία Συνταγματικού Δικαίου* (εκδ. 1851)· Σαρμάς Ι., *Η δίκαιη ισορροπία*, Σάκκουλας, 2018· Σβώλος Α., *Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και το δίκαιον των σωματείων κατά το Σύνταγμα και τον περί σωματείων Νόμον, (Διατριβή επί Διδασκαλία του Δικαίου)*, Αθήναι (1915), Τυπογραφείον Π. Α. Πετράκου. Επανεκδόση σε *Νομικά Μελέτα*, (επιμ. Θ.Τσάτσου, Φ.Βεγληρή, Αγν. Ρουσοπούλου), Αθήναι, 1957· Σπυρόπουλος Φ., «Άρθρο 12 §§ 1-4», σε Γ. Κασιμάτης/Κ. Μαυριάς (επιμ.), *Ερμηνεία Συντάγματος, II*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, (1997) 2003· Τζίβα Ε., *Η εταιρική συμμετοχή στον συνεταιρισμό*, 2^η έκδοση, Σάκκουλας, 2009· Τσιρωνάς Α., *Σχόλιο σε ΣΤΕ 3580/2010*, Διοικητική Δίκη, 2/2012· Τσολάκου Θ., *Σχόλιο σε ΕΔΔΑ, Bekir Ousta και λοιποί κατά Ελλάδα*, 11 Οκτωβρίου 2007, www.constitutionalism.gr, ανάρτηση 10.06.2010· Τσούμας Β. (επιμ.), *Σωματεία*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2010· Χρήστου Β., «Άρθρο 12», σε Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης, *Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, Σάκκουλας, 2017· Χριστόπουλος Δ., *Η πλήρης ενσωμάτωση των μειονοτικών στα ανθρώπινα δικαιώματα. Σχόλιο στην απόφαση Σιδηρόπουλος και λοιποί κατά Ελλάδα*, ΤοΣ, 2/1999· Chryssogonos K., *Issues of freedom of association in the case law of the European Court of Human Rights and of national courts*, AIDH 9/2017· Debbasch C./Bourdon J., *Les associations, Que sais-je?*, PUF, 2006· Morange J., *La liberté d'association en droit public français*, PUF, 1992.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. Συνταγματική κατοχύρωση	3
1. Ιστορία της διάταξης	3
2. Οριοθέτηση	4
II. Κανονιστική εξειδίκευση στην εθνική και την ευρωπαϊκή/διεθνή έννομη τάξη	7
1. Η θετική ελευθερία της συνένωσης	9
Α. Η ελευθερία σύστασης και διατήρησης της ένωσης	9

B. Η σωματειακή «αυτονομία».....	17
2. Η αρνητική ελευθερία της συνένωσης.....	18
3. Οι συνεταιρισμοί (12 παρ. 4–5 Σ.).....	19
Συμπεράσματα.....	22

I. ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ

1. Ιστορία της διάταξης

Στο Σύνταγμα του 1844 δεν υπήρχε καμία αναφορά στην ελευθερία της συνένωσης. Ωστόσο, ο Ν. Ι. Σαρίπολος υπογραμμίζει ότι «*Αν το σύνταγμα ουδέν περί συνενώσεως αναφέρει ρητώς, δεν έπεται όμως εκ τούτου, ότι δεν εγγυάται το δικαίωμα του συνενούσθαι ημείς μάλιστα ευρίσκομεν αυτό υπό την σιωπηράν εγγύην των 7 και 10 άρθρων του συντάγματος – διότι το μεν άρθρον 7*», ήτοι στην προσωπική ελευθερία και την ελευθερία της έκφρασης¹. Εξάλλου, η κοινωνικο–επαγγελματική συγκρότηση του ενεργού πληθυσμού στα χρόνια που προηγήθηκαν από τη θέση σε ισχύ του Συντάγματος του 1864 δεν ευνοούσε την ανάπτυξη των επαγγελματικών σωματείων². Η ελευθερία της συνένωσης ή δικαίωμα στο συνεταιρίζεσθαι κατοχυρώθηκε, ως δικαίωμα συλλογικής δράσης, στο άρθρο 11 του Συντάγματος του 1864, δίχως, μάλιστα, να υπόκειται σε καθεστώς προηγούμενης άδειας. Το άρθρο 11 του Συντάγματος του 1911 εξειδικεύτηκε στη συνέχεια σε μια σειρά από εκτελεστικούς νόμους (ν. 184/ 1914, 280/1914, 281/1914, 602/191542, 957/1917 και 2151/1920). Ειδικότερα, ο ν. 281/1914 αποτέλεσε τον πλέον κρίσιμο σταθμό για την εφαρμογή του δικαιώματος και την ιστορική εξέλιξη του θεσμού, καθώς έδωσε οριστικά τέλος στον συντεχνιασμό, αποκλείοντας τη συσσωμάτωση εργοδοτών και εργαζομένων³. Ακολούθως, η συνταγματική μεταρρύθμιση του 1927 δεν έφερε αλλαγές, πλην της αρίθμησης του άρθρου, ενώ στο Σύνταγμα του 1952 το δικαίωμα εντάχθηκε στο πλαίσιο των ειδικών σχέσεων εξουσίας. Έτσι, ρυθμίστηκε η ελευθερία της συνένωσης των δημοσίων υπαλλήλων και τους απαγο-

¹ Ν.Ι. Σαρίπολος, *Πραγματεία Συνταγματικού Δικαίου* (εκδ. 1851), σελ. 846. Την πρώτη και υποδειγματική μελέτη του δικαιώματος έχει κάνει ο Αλ. Σβώλος στη διδακτορική του διατριβή, *Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και το δίκαιον των σωματείων κατά το Σύνταγμα και τον περί σωματείων Νόμον, (Διατριβή επί Διδακτορία του Δικαίου)*, 1915, Επανεκδοση σε *Νομικά Μελέται*, [επιμ. Θ.Τσάτσου, Φ.Βεγλερή, Αγν. Ρουσοπούλου], 1957, τ.1, σελ. 27-245.

² Σ. Ορφανουδάκης, *Η ελευθερία της συνένωσης. Συμβολή στην ερμηνεία του άρθρου 12 §§ παρ. 1-4 του ισχύοντος Συντάγματος υπό το φως της νομολογίας των ελληνικών δικαστηρίων*, 1996, σελ.26.

³ *Ibidem*, σελ. 35.

ρεύθηκε η απεργία⁴. Παρότι μέχρι και το Σύνταγμα του 1952 το δικαίωμα απαγορευόταν να υπαχθεί σε καθεστώς προηγούμενης άδειας «της κυβερνήσεως», το Σύνταγμα του 1975 απαγόρευσε γενικά την «προηγούμενη άδεια» αποκλείοντας συνεπώς και την άδεια που δίδεται με νόμο ή δικαστική απόφαση και όχι μόνο τη διοικητική⁵. Περαιτέρω, στο Σύνταγμα του 1975, η δυνατότητα περιορισμού, υπό τη μορφή της επιφύλαξης του νόμου, κατέλαβε τους υπαλλήλους στα ΝΠΙΔ, ενώ με την αναθεώρηση του 2001 καταργήθηκε η παρ. 4 του άρθρου 12 και η επιφύλαξη του νόμου για την επιβολή περιορισμών στην ελευθερία της συνένωσης των δημοσίων υπαλλήλων⁶. Ως προς τους συνεταιρισμούς, αστικούς, γεωργικούς και αναγκαστικούς, η συνταγματική τους τυποποίηση συνιστά μια καινοτομία του Συντάγματος του 1952. Ειδικότερα, στο άρθρο 109 Σ. ο συνεταιρισμός κατοχυρώθηκε ως ένωση με οικονομικό σκοπό, που κινείται μεταξύ σωματείου και εταιρίας, δίχως, εντούτοις, να ταυτίζεται με αυτές. Πρόβλεψη για τη σύσταση αναγκαστικών συνεταιρισμών δεν υπήρξε στο συνταγματικό κείμενο, με συνέπεια την ίδρυσή τους κατά απόλυτη ελευθερία του κοινού νομοθέτη. Η τελευταία ενσωματώθηκε στο Σύνταγμα του 1975. Στη συνταγματική αναθεώρηση του 2001 άλλαξε η αρίθμηση των άνω άρθρων, καθώς καταργήθηκε η παράγραφος 4 του άρθρ. 12 Σ. που επέτρεπε τη δια νόμου επιβολή περιορισμών στο δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι των δημοσίων υπαλλήλων, των εργαζομένων στους ΟΤΑ ή σε άλλα ΝΠΔΔ ή δημόσιες επιχειρήσεις⁷.

2. Οριοθέτηση

- 2 Η συνταγματική κατοχύρωση της ελευθερίας της συνένωσης αποδίδει την πορεία από την αρχική επιφύλαξη –έως και άρνηση– απέναντι στο δικαίωμα στη φιλελεύθερη εμπέδωσή του⁸. Για παράδειγμα, στη γαλλική συνταγματική παράδοση, το δικαίωμα στη συνένωση θεωρούνταν ότι δεν συμβαδίζει με την καθολικότητα της γενικής βούλησης, επειδή διασπά την ενότητα του κοινωνικού συνόλου σε επιμέρους συμ-

⁴ Β. Χρήστου, «Άρθρο 12», σε Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης, *Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, 2017, σελ. 271

⁵ Π. Δαγτόγλου, *Ατομικά Δικαιώματα*, 2012, σελ. 736.

⁶ Β. Χρήστου, «Άρθρο 12», ό.π., σελ. 271.

⁷ Ι. Δουβίτσα, *Η εποπτεία και ο έλεγχος των αγροτικών συνεταιρισμών*, διδακτορική διατριβή (αδμη.), 2016, σελ. 104 επ.· επίσης βλ. Δ. Κασσαβέτη, *Οι αγροτικοί συνεταιρισμοί*, 2020, σελ. 49-51 και Ε. Τζίβα, *Η εταιρική συμμετοχή στον συνεταιρισμό*, 2009 και τη μελέτη του Δ. Μαυρόγιαννη, *Το κοινωνικό δικαίωμα του συνεταιρισμού*, Διοικητική Δίκη, 4/1992, σελ. 749 επ.

⁸ C. Debbasch/J. Bourdon, *Les associations, Que sais-je?* PUF, 2006, σελ. 9-60. Επίσης Α. Δερβιτσιώτης, «Άρθρο 12 Σ», σε Σ. Βλαχόπουλου (επιμ.), *Θεμελιώδη Δικαιώματα*, 2017, σελ. 452.

φέροντα. Εξού και δεν κατοχυρώνεται στη γαλλική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη. Η σύνδεση του δικαιώματος με τη δημοκρατία και την πολιτική συμμετοχή το καθιστά αφενός απαραίτητο και αφετέρου «επικίνδυνο» για την κεντρική εξουσία. Η λειτουργία του παραπέμπει στην άμεση και συμμετοχική δημοκρατία και δημιουργεί μια ιδιωτικοκοινωνική σφαίρα ενδιάμεση του Κράτους και της κοινωνίας⁹. Το δικαίωμα μπορεί να εκκινεί από ατομικά συμφέροντα, όμως τα υπερβαίνει, στο μέτρο που οι συνενώσεις «ξεκινούν από ιδιωτικά συμφέροντα των μελών τους και χωρίς να τα αρνούνται, τα προβάλλουν ως γενικότερα συμφέροντα» και έτσι «δεν καταργούν την αρχική διάκριση ιδιωτικής και πολιτικής κοινωνίας, αλλά παρεμβάλλονται και συμβάλλουν στη συγκρότηση μιας τρίτης ενδιάμεσης σφαίρας, που θα μπορούσε να αποκληθεί κοινωνική»¹⁰. Επιγραμματικά, στο άρθρο 12 παρ. 1 Σ. τυποποιείται η αρχή της ελεύθερης κοινωνικής ομαδοποίησης. Αυτή εγγράφεται σε ένα κοινωνικό σύστημα που διαφέρει από το φεουδαρχικό, καθώς δεν αναλύεται σε κλειστές συντεχνίες που δεν γνωρίζουν την κινητικότητα των τάξεων, ενώ αντιδιαστέλλεται προς τα ολοκληρωτικά συστήματα του 20ού αιώνα, με την καταναγκαστική οργάνωση της κοινωνίας, σύμφωνα με μια «επίσημη» ιδεολογία (του εθνικοσοσιαλισμού ή του μαρξισμού–λενινισμού). Από την παραπάνω αρχή απορρέει, σύμφωνα με τη θεωρία, και η αρνητική ελευθερία της (μη-) συνένωσης¹¹.

Η ελευθερία της συνένωσης περιλαμβάνει την ελευθερία σύστασης, διατήρησης και λειτουργίας, καθώς και διάλυσης μιας ένωσης ή σωματείου, επιλογής μεταξύ σωματείου ή απλής ένωσης, καθορισμού και αλλαγής του σκοπού της και εν γένει σύνταξης και τροποποίησης του καταστατικού της, εκλογής του προέδρου της, όπως και απόφασης για την εισδοχή και την αποβολή μελών. Επίσης, περιλαμβάνει την ελευθερία προσχώρησης ή μη σε μια ένωση, καθώς και αποχώρησης από αυτήν, καθώς και το δικαίωμα να αποσιωπήσει κανείς την ιδιότητα του μέλους¹². Περαιτέρω, με την έννοια της συνένωσης, το άρθρο 12 αναφέρεται σε κάθε ένωση προσώπων, ήτοι κάθε συλλογικό μόρφωμα με ή χωρίς νομική προσωπικότητα (σωματεία, ενώσεις προσώπων) που επιδιώκει σκοπό μη κερδοσκοπικό¹³. Συνεπώς, δεν εμπίπτουν στην προστασία

3

⁹ J. Morange, *La liberté d'association en droit public français*, PUF, 1992· Φ. Σπυρόπουλος, «Άρθρο 12 §§ 1-4», σε Γ. Κασιμάτης/Κ. Μαυριάς (επιμ.), *Ερμηνεία Συντάγματος, II*, 2003, σελ. 16-17.

¹⁰ Α. Μανιτάκης, *Το υποκείμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων*, 1981, σελ. 244· Σ. Βλαχόπουλος/Κ. Χρυσόγονος, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, 2017, σελ. 523.

¹¹ Σ. Βλαχόπουλος/Κ. Χρυσόγονος, ό.π., σελ. 524.

¹² Π. Δαγτόγλου, *Ατομικά Δικαιώματα*, ό.π., σελ. 736.

¹³ Ειδικότερα, «το άρθρο 107 ΑΚ και εν γένει οι διατάξεις περί των σωματείων, ρυθμίζουν τα σχετικά των ενώσεων προσώπων ή νομικών προσώπων, και αναλογικά εφαρμόζονται και ρυθμίζουν, έστω

του οι εμπορικές εταιρείες (προσωπικές και κεφαλαιουχικές), ενώ υπάγονται σε αυτό οι πολιτικές ενώσεις που δεν συνιστούν πολιτικά κόμματα. Συμπληρωματικά εφαρμόζεται το άρθρο 12 στην περίπτωση των συνδικαλιστικών οργανώσεων (βλ. άρθρο 23 Σ.), των φοιτητικών συλλόγων (άρθρο 16 παρ. 5 Σ.) και των ενώσεων αθλητικών σωματείων (άρθρο 16 παρ. 9 Σ.). Κοντολογίς, στο πεδίο του άρθρου 12 περιλαμβάνονται κατ' αρχήν «οι ενώσεις και τα σωματεία που αποβλέπουν σε άλλους, πλην της κερδοσκοπίας σκοπούς, ήτοι επιμορφωτικούς, εξωραϊστικούς, εκπολιτιστικούς, φιλανθρωπικούς, πολιτικούς με ευρύτερη έννοια, επιστημονικούς, ψυχαγωγικούς, εκδρομικούς, φυσιολατρικούς κ.λπ., οποιαδήποτε από τις γνωστές και εάν φέρουν ονομασία, ήτοι ένωση, σύλλογος, σωματείο, εταιρία, λέσχη κ.λπ.»¹⁴. Το δικαίωμα αναγνωρίζεται σε οργανώσεις που συνιστώνται με πράξεις της ιδιωτικής βουλήσεως, η οποία εκδηλώνεται ελεύθερα και αδέσμευτα, και δεν έχει εφαρμογή επί νομικών προσώπων που δεν έχουν προέλευση την τελευταία, αλλά έχουν ιδρυθεί με πράξη της Πολιτείας για την εκπλήρωση σκοπών δημοσίου συμφέροντος (πρβλ. ΣτΕ 2260/1982, ΣτΕ 1402/2022). Αναγνωρίζεται επίσης όχι μόνο στους Έλληνες πολίτες, όπως ρητά το προβλέπει το άρθρο 12 παρ. Σ., αλλά και στους αλλοδαπούς, σύμφωνα και με το άρθρο 11 της ΕΣΔΑ, με την επιφύλαξη των ενώσεων που επιδιώκουν πολιτικούς σκοπούς. Σύμφωνα με τη νομολογία, το άρθρο 107 ΕισΝΑΚ πλήττει την εμπεριεχόμενη στο θεμελιώδες δικαίωμα συνένωσης ελευθερία της λειτουργίας και της διοίκησης των σωματείων από όργανα προερχόμενα από την ελεύθερη βούληση των μελών τους (βλ. ΟΛΑΠ 41/2005, ΠολΠρθεσ 6297/1993, ΜΠρΑθ 4300/1996). Ως εκ τούτου, παραμερίζεται και δεν μπορεί να εφαρμοστεί στην περίπτωση της άσκησης του δικαιώματος της συνένωσης από αλλοδαπούς, επειδή αντίκειται σε διατάξεις που έχουν άμεση και υπέρ-νομοθετική ισχύ (ΜονΠρΑθ 665/2007). Το σωματείο είναι νόμιμο, ακόμα και αν η διοίκηση ασκείται αποκλειστικώς από αλλοδαπούς (ΜΠρθεσ 16520/2004, ΜΠρΑθ 4300/1996, ΠΠρΑθ 3518/1993)¹⁵. Σε κάθε περίπτωση, η επέκταση του δικαιώματος στους αλλοδαπούς, ενδεχομένως με περιορισμούς στην άσκησή του, αποτελεί αντικείμενο του νομοθέτη. Το δικαίωμα στη συνένωση απολαμβάνουν και οι

και σε περιορισμένη εμβέλεια, τα νομικά μορφώματα, ήτοι τις ενώσεις προσώπων χωρίς νομική προσωπικότητα, ώστε, σε συνδυασμό με τη συνταγματικώς παρεχόμενη ελευθερία του «συνέρχεσθαι», ακόμα και διά συμμετοχής σε νομικά μορφώματα σκοπού, μη ελεγχθέντος από το δικαιοκώ σύστημα (όπως ελέγχονται τα σωματεία) - καθώς δεν απαγορεύεται, περαιτέρω, ούτε η ένωση «ενώσεων προσώπων», ούτε η ένωση «ενώσεων νομικών προσώπων» - δεν δύναται να θεωρείται απαγορευμένη, άνευ ετέρου, ειδικά, η οιαδήποτε ένωση «ενώσεων προσώπων χωρίς νομική προσωπικότητα», ΠολΠρΑθ 2884/2019.

¹⁴ Β. Καράκωστας, *Το Σύνταγμα*, 2006, σελ. 269· Β. Τσούμας (επιμ.), *Σωματεία*, 2010, σελ. 54.

¹⁵ Β. Τσούμας, ό.π., σελ. 52.

υπηρετούντες στις ένοπλες δυνάμεις, με δεδομένο τον περιορισμό του άρθρου 29 παρ.3 Σ. και την κομματική–πολιτική τους ουδετερότητα, τελώντας «σε ηθελημένη ειδική σχέση εξουσιάσεως προς το κράτος και σε ειδικό καθεστώς πειθαρχίας, μη συναγομένου του αντιθέτου ούτε εκ του γράμματος, ούτε εκ του πνεύματος των άνω συνταγματικών διατάξεων και της διατάξεως του άρθρου 11 της ΕΣΔΑ. (...) Τέλος, από τις ίδιες ως άνω διατάξεις του άρθρου 12 παρ. 1 του Συντάγματος και του άρθρου 11 της ΕΣΔΑ, προκύπτει ότι ο κοινός νομοθέτης μπορεί, με ειδική νομοθετική ρύθμιση, να θέσει μόνο περιορισμούς (...) που, όμως, δικαιολογούνται από την φύση της σχέσεώς τους με το κράτος και των συναφών υποχρεώσεών τους που απορρέουν από αυτή τη σχέση, οι οποίοι, πάντως, ελέγχονται με βάση την αρχή της αναλογικότητας, και, σε κάθε περίπτωση, δεν επιτρέπεται, κατ' εφαρμογή της αρχής του απροσβλήτου του πυρήνος των θιγομένων ατομικών δικαιωμάτων, να αναιρούν, στην ουσία τους, τα άνω δικαιώματα (ΣΤΕ 888/2008, 1560, 573/2005, 3356/2004). Το ζήτημα όμως αυτό του συνταγματικώς επιτρεπτού της θεσπίσεως των άνω περιορισμών είναι εντελώς διαφορετικό από εκείνο του επιτρεπτού της αναπτύξεως από τους υπηρετούντες στις Ένοπλες Δυνάμεις συλλογικής δραστηριότητας υπό την νομική μορφή της συστάσεως ενώσεων» (ΑΠ 37/2012). Για τους δικαστικούς λειτουργούς κατοχυρώνεται με βάση το άρθρο 89 παρ. 5 Σ. δικαίωμα για σύσταση και λειτουργία ενώσεων, υπό την επιφύλαξη του νόμου. Ειδικότερα, από τον συνδυασμό του άρθρου 12 Σ. και της ειδικότερης διάταξης του άρθρου 89 παρ. 5 Σ. συνάγεται ότι οι ενώσεις των δικαστικών λειτουργών μπορούν να αναπτύσσουν και αμιγώς συνδικαλιστική δραστηριότητα, πέραν απο την επιστημονική, καθώς και εκείνη η οποία σχετίζεται με την αυτοδιοίκηση του δικαστικού σώματος¹⁶.

II. ΚΑΝΟΝΙΣΤΙΚΗ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ/ΔΙΕΘΝΗ ΕΝΝΟΜΗ ΤΑΞΗ

Στο εσωτερικό δίκαιο, ο τυπικός νόμος και ειδικότερα ο ΑΚ (άρθρα 78-106) ρυθμίζει τα σωματεία, ήτοι την ένωση είκοσι (20) τουλάχιστον φυσικών προσώπων που επιδιώκει σκοπό μη κερδοσκοπικό και έχει νομική προσωπικότητα, η οποία της αναγνωρίζεται με δικαστική απόφαση, εφόσον πληρούνται οι προϋποθέσεις που θέτει ο νόμος. Στο άρθρο 107, ο ΑΚ εξειδικεύει το άρθρο 12 παρ.3 Σ. και κατοχυρώνει και ρυθμίζει την ένωση προσώπων που δεν αποτελεί σωματείο. Προϋπόθεση υπαγωγής νομικού μορφώματος στην έννοια της ενώσεως προσώπων του άρθρου 107 ΑΚ είναι η ένωση που στερείται νομική προσωπικότητα να απαρτίζεται από πλείονα του ενός πρόσωπα, να

4

¹⁶ Ε. Βουβονίκος, *Η απαγόρευση των κομματικών εκδηλώσεων των δικαστικών λειτουργών*, 2022, σελ. 57-58.

μην είναι ευκαιριακή, να επιδιώκει ορισμένο σκοπό, να έχει σωματειακή οργάνωση, να εμφανίζεται στις (υπό ευρεία έννοια) συναλλαγές ως ενότητα και κατά τη δομή της η υπόστασή της να διατηρείται ανεξάρτητη από τις μεταβολές των προσώπων–μελών της. Η κεφαλαιώδης διαφορά του προβλεπομένου από το άρθρο 78 ΑΚ σωματείου και της ένωσης προσώπων είναι η νομική προσωπικότητα του πρώτου και συνεπώς η ένωση προσώπων στερείται παν ό,τι προϋποθέτει την ύπαρξη νομικής προσωπικότητας ενώ κατά τα λοιπά ή ένωση προσώπων αναγκάιως έχει εσωτερική οργάνωση και συνεπώς διατάξεις που αφορούν τα σωματεία, κατ' αρχήν, εφαρμόζονται αναλογικά και στην ένωση προσώπων, εκτός εκείνων που προϋποθέτουν νομική προσωπικότητα (βλ. σχετικά ΑΠ 511/2008). Επιγραμματικά, η λειτουργία των σωματείων διέπεται από τα άρθρα 29 και 30 του ν. 281/1914 που επανήλθε σε ισχύ με το Ν.Δ. 42/74, τα άρθρα 78 έως 107 και άρθρα 61 έως 77 περί νομικών προσώπων του ΑΚ και το άρθρο 3 του ν. 6553/1934 και Ν.4308/2014. Περαιτέρω, νέες ρυθμίσεις εισήγαγε ο ν. 4873/2021, με αντικείμενο την «Προστασία του εθελοντισμού, ενίσχυση της δράσης της Κοινωνίας των Πολιτών, φορολογικά κίνητρα για την ενίσχυση της κοινωφελούς δράσης των Ο.Κοι.Π. και λοιπές διατάξεις». Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις των εργαζομένων, δηλαδή οι ενώσεις 20 τουλάχιστον εργαζομένων που απασχολούνται με σχέση εξαρτημένης εργασίας στον ίδιο κλάδο της οικονομίας ή εργάζονται στον ίδιο εργοδότη συνιστούν σωματεία και διέπονται από τις διατάξεις του ν. 1264/1982, όπως αυτός τροποποιήθηκε και ισχύει και συμπληρωματικά από τις διατάξεις του Αστικού Κώδικα. Για τα αθλητικά σωματεία, τέθηκε πρόσφατα σε ισχύ ο νόμος 4908/2022.

- 5 Στο άρθρο 11 της ΕΣΔΑ προβλέπεται ότι *«1. Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα εις την ελευθερίαν του συνέρχεσθαι ειρηνικώς και εις την ελευθερίαν συνεταιρισμού συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος ιδρύσεως μετ' άλλων συνδικάτων και προσχωρήσεως εις συνδικάτα επί σκοπώ προασπίσεως των συμφερόντων του. 2. Η άσκησης των δικαιωμάτων τούτων δεν επιτρέπεται να υπαχθή εις ετέρους περιορισμούς πέραν των υπό του νόμου προβλεπομένων και αποτελούντων αναγκαία μέτρα εν δημοκρατική κοινωνία, δια την εθνικήν ασφάλειαν, την δημοσίαν ασφάλειαν, την προάσπισιν της τάξεως και πρόληψιν του εγκλήματος, την προστασίαν της υγείας και της ηθικής, ή την προστασίαν των δικαιωμάτων και ελευθεριών των τρίτων. Το παρόν άρθρον δεν απαγορεύει την επιβολήν νομίμων περιορισμών εις την άσκησην των δικαιωμάτων τούτων υπό μελών των ενόπλων δυνάμεων, της αστυνομίας ή των διοικητικών υπηρεσιών του Κράτους»*. Με τον όρο «ένωση» η Σύμβαση αντιλαμβάνεται την εθελοντική συνένωση προσώπων προς εξυπηρέτηση ενός κοινού στόχου και συναφώς το δικαίωμα ίδρυσης ή συμμετοχής σε ένωση ή οργανισμό που επιδιώκει συγκεκριμένους σκοπούς. Πρόκειται

κατά το ΕΔΔΑ για μια αυτοτελή έννοια και συνεπώς ο ορισμός της σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο συνιστά ερμηνευτική βάση¹⁷. Αντιθέτως, δεν υπάγονται στην προστασία του άρθρου 11 της ΕΣΔΑ οι επαγγελματικές ενώσεις και τα σωματεία των ελεύθερων επαγγελματιών, ακόμη και αν υπηρετούν το δημόσιο συμφέρον και συνδέονται με το Κράτος, δηλαδή δεν μπορούν να εξομοιωθούν με ιδιωτικά νομικά πρόσωπα ή συνδικαλιστικές οργανώσεις. Στη νομολογία του Δικαστηρίου έχει κριθεί ότι οι επαγγελματικοί σύλλογοι (δικηγορικοί, ιατρικοί, συμβολαιογραφικοί, εμπορικά επιμελητήρια κ.ά.) δεν εμπίπτουν στο κανονιστικό πεδίο της Σύμβασης¹⁸. Εξάλλου, η ελευθερία της συνένωσης κατοχυρώνεται σε μια σειρά από διεθνή κείμενα. Στο άρθρο 20 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου προβλέπεται ότι «1. Καθένας έχει το δικαίωμα να συνέρχεται και να συνεταιρίζεται ελεύθερα και για ειρηνικούς σκοπούς 2. Κανείς δεν μπορεί να υποχρεωθεί να συμμετέχει σε ορισμένο σωματείο». Περαιτέρω, το δικαίωμα αναγνωρίζεται από το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (ΔΣΑΠΔ), το οποίο ορίζει στο άρθρο 22 παράγραφος 1 ότι «κάθε πρόσωπο έχει το δικαίωμα στην ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος σύστασης συνδικαλιστικών οργανώσεων και συμμετοχής του σε αυτές για την προστασία των συμφερόντων του».

1. Η θετική ελευθερία της συνένωσης

A. Η ελευθερία σύστασης και διατήρησης της ένωσης

Το άρθρο 12 κατοχυρώνει δικαίωμα συλλογικής δράσης που διασφαλίζει στον φορέα του ένα status mixtus. Δεν εξαντλείται στην αμυντική του διάσταση, όπου συνδέεται με την ελευθερία της έκφρασης και την προσωπική αυτονομία, αλλά εκτείνεται, λόγω της συμμετοχικής του φύσης, και σε μια συλλογική ελευθερία. Συνεπώς, θεμελιώνει αγωγήμη αξίωση αποχής της κρατικής εξουσίας από παρεμβάσεις στο πεδίο προστασίας του, ενώ η θετική του όψη έγκειται, καταρχάς, στην ελευθερία σύστασης σωματείου ή ένωσης και την ελευθερία διατήρησής της, με την επιφύλαξη της έκδοσης δικαστικής απόφασης διάλυσής της. Ο φιλελεύθερος χαρακτήρας του δικαιώματος αναλύεται στην ελεύθερη επιλογή του περιεχομένου της συνένωσης, κοινώς του σκοπού και του καταστατικού της¹⁹. Σύμφωνα με το Σύνταγμα, απαγορεύεται κάθε προηγούμενη άδεια

¹⁷ Α. Πούλου, «Η ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι», σε Ι. Σαρμάς/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος, *ΕΣΔΑ. Κατ' άρθρο ερμηνεία*, 2021, σελ. 653. Επίσης, Τ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, *Γενική θεωρία θεμελιωδών δικαιωμάτων*, 2018, σελ. 614-616.

¹⁸ Α. Πούλου, *ό.π.*, σελ. 654.

¹⁹ Σ. Βλαχόπουλος/Κ. Χρυσόγονος, *ό.π.*, σελ. 524.

και συνεπώς θα ήταν αντισυνταγματική η απαίτηση οποιασδήποτε μορφής έγκρισης ή συναίνεσης, άμεσης ή έμμεσης και η εξάρτηση της σύστασης της ένωσης από τη διακριτική ευχέρεια των κρατικών αρχών²⁰.

- 7 Η ελευθερία της συνένωσης τελεί υπό την επιφύλαξη του νόμου και δεν μπορεί η άσκησή της και ειδικότερα, σε ό,τι αφορά τη σύσταση της ένωσης, ο σκοπός του καταστατικού της να συνεπάγεται την παραβίαση του νόμου και του Συντάγματος. Η απονομή της νομικής προσωπικότητας, κατά τις κείμενες διατάξεις του Αστικού Κώδικα (άρθρο 81 παρ. 1), προϋποθέτει από το αρμόδιο όργανο, ήτοι τη δικαστική αρχή, τη διενέργεια τυπικού ελέγχου νομιμότητας. Ο έλεγχος δεν πρέπει να συνιστά ούτε να εκτρέπεται σε μια μορφή άμεσης ή έμμεσης προηγούμενης αδειοδότησης της συνένωσης, αλλά να διασφαλίζει ότι δεν εκπληρώνει η συνένωση παράνομους σκοπούς και ότι δεν παραβιάζονται διατάξεις του κοινού δικαίου ή άλλες διατάξεις δημοσίας τάξεως, που εμπίπτουν στο πεδίο της συλλογικής δραστηριότητας και έκφρασης των πολιτών, χωρίς να στρέφονται κατά ορισμένου προσώπου ή ομάδας προσώπων και χωρίς να καθιστούν ανέφικτη ή να δυσχεραίνουν δυσανάλογα τη σύσταση ή τη λειτουργία ένωσης ή σωματείου²¹. Ειδικότερα, απόρροια του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι είναι αφενός μεν η αρχή της πολλαπλότητας των σωματείων, αφετέρου ότι η ίδρυση και η λειτουργία τους υπόκεινται μόνο σε δικαστικό έλεγχο νομιμότητας και όχι σε οποιονδήποτε έλεγχο σκοπιμότητας, με την έννοια ότι το δικαστήριο δεν μπορεί να ελέγξει αν το σωματείο είναι ή όχι κοινωνικά ωφέλιμο, αν πράγματι προάγει τα συμφέροντα των μελών του ή ακόμη αν ανταγωνίζεται ή όχι άλλο παρεμφερές – προϋπάρχον σωματείο (ΑΠ 37/2022). Εξάλλου, σύμφωνα με την αρχή της πολλαπλότητας μπορούν να λειτουργούν παράλληλα περισσότερα σωματεία, στον ίδιο τόπο και κατά τον ίδιο χρόνο, ακόμη και να εξυπηρετούν παρεμφερείς ή ίδιους σκοπούς, εφόσον κρίνεται σκόπιμο από τους ενδιαφερόμενους για την ικανοποίηση των έννομων υλικών και ηθικών συμφερόντων τους. Ωστόσο, η αρχή της πολλαπλότητας υποχωρεί στο πλαίσιο του άρθρου 281 ΑΚ, σε συνδυασμό με το άρθρο 25 του Συντάγματος για την κατάχρηση της άσκησης δικαιώματος. Ειδικότερα *«υπέρβαση των νόμιμων ορίων του δικαιώματος, για το οποίο γίνεται λόγος, ενέχει και η ίδρυση περισσότερων σωματείων που έχουν την αυτή έδρα, επιδιώκουν τον αυτό σκοπό, όταν η λειτουργία του δεύτερου σωματείου παρεμποδίζει ή περιορίζει την τήρηση του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι από τα μέλη του άλλου σωματείου, με τρόπο ώστε να ματαιώνεται ο συνταγματικά προστατευμένος σκοπός του δικαιώματος, επίσης όταν η συνύπαρξη αυτή παρακωλύει την εύρυθμη*

²⁰ Π. Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 736.

²¹ Β. Χρήστου, ό.π., σελ. 274, βλ. και ΑΠ 3/2012.

λειτουργία τους και την επίτευξη των σκοπών τους σε βάρος των συμφερόντων των μελών τους, καθώς και όταν το νέο σωματείο αντιποιείται την επωνυμία προϋφιστάμενου σωματείου, ή αν η οριζόμενη επωνυμία του νέου σωματείου είναι λεκτικά ή νοηματικά πρόσφορη να προκαλέσει σύγχυση ως προς την ταυτότητά του ή παραπλανητική εικόνα στα υποψήφια μέλη ως προς τη μορφή, το σκοπό και τις σχέσεις του. Αντίθετα δεν υπάρχει σύγχυση στη δραστηριότητα και λειτουργία δύο σωματείων, όταν η επωνυμία τους διαφοροποιείται επαρκώς, η διαφορά δε αυτή καθίσταται ευχερώς αντιληπτή από το υποψήφιο μέλος που επιδεικνύει τη συνηθισμένη επιμέλεια (ΑΠ 37/2022, 1624/2017, ΑΠ 1374/2005, ΑΠ 764/2005)». Ακόμη, όμως, και αν υπάρχει κοινή χρήση όρου στην επωνυμία των σωματείων το Δικαστήριο επισημαίνει ότι δεν υπάρχει σύγχυση εφόσον υπάρχει διαφορά, «η οποία καθίσταται ευχερώς αντιληπτή από το επιδεικνύον τη συνηθισμένη επιμέλεια υποψήφιο μέλος [...]. Το συμπέρασμα ότι δεν υφίσταται σύγχυση δεν αναιρείται εκ του ότι ο σκοπός είναι από τη φύση του πράγματος ταυτόσημος, δεδομένου ότι ο εκάστοτε σκοπός δεν αποτελεί ιδιαίτερο διακριτικό γνώρισμα. Άλλωστε τέτοιου είδους σκοπός (διαφύλαξη, προαγωγή επαγγελματικών συμφερόντων μελών), είναι κοινός όλων των επαγγελματικών και εργατικών σωματείων, όπως και οι διατάξεις για την εγγραφή, αποχώρηση ή διαγραφή μελών, δικαιώματα και υποχρεώσεις μελών, γενική συνέλευση, διοικητικό συμβούλιο και εξελεγκτική επιτροπή, διάλυση σωματείου, αποτελούν τις συνήθεις διατάξεις των καταστατικών, χωρίς καμία πρωτοτυπία ή ιδιαιτερότητα» (ΑΠ 37/2022). Παρά ταύτα, στο πεδίο της ελεύθερης σύστασης του σωματείου ή της ένωσης, τα όρια μεταξύ του τυπικού και φορμαλιστικού ελέγχου της νομιμότητας και της ουσιαστικής κρίσης περί σκοπιμότητας, αποδεικνύονται ενίοτε δυσδιάκριτα, δίνοντας λαβή στη θεωρία για κριτική στη δικαστική εξουσία και πιο συγκεκριμένα στα περιθώρια της αρμοδιότητάς της²².

Τα όρια μεταξύ νομιμότητας και σκοπιμότητας δοκιμάστηκαν ιδιαίτερα στη νομολογία για τα φιλοβασιλικά σωματεία, μετά την πτώση της δικτατορίας. Εν προκειμένω, κρίσιμο ήταν να αποσαφηνιστεί κατά πόσο ο σκοπός και η επωνυμία του σωματείου υποδήλωναν τη βούλησή του να καταλυθεί το πολίτευμα της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Ειδικότερα, σύμφωνα με την ΠολΠρωτθεσ1344/1975, «δια του όρου δε μορφή του πολιτεύματος ως προεδρευόμενης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, το Σύνταγμα προστατεύει από πάσης αναθεωρήσεως αφενός την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και αφετέρου τον θεσμό της προεδρευόμενης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας δια τον λόγο δε τούτο αι διατάξεις του εν λόγω άρθρου του Συντάγματος δεν υπόκεινται εις

8

²² Φ. Σπυρόπουλος, ό.π., σελ. 27· Σ. Βλαχόπουλος/Κ. Χρυσόγονος, ό.π., σελ. 525· Β. Χρήστου, ό.π., σελ. 275.

αναθεώρησιν καθ' ο θεμελιώδης... εξ άλλου το υπό του άρθρου 12 Συντάγματος αναγνωριζόμενο δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι... υπόκειται εις περιορισμούς και απαγορεύεται η άσκηση του προς σκοπούς στρεφόμενους κατά της συνταγματικής τάξεως ή κατά της φιλελευθέρως και δημοκρατικής βάσεως της Πολιτείας». Για να καταλήξει το Δικαστήριο στη συνέχεια ότι «πρόδηλο τυγχάνει ότι η επιβολή ή καθιέρωση του θεσμού της βασιλευόμενης δημοκρατίας εν Ελλάδι ενέχει και προϋποθέτει την μεταβολή του συνταγματικώς κατοχυρωθέντος, κρατούντος ήδη, πολιτεύματος της προεδρευόμενης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας (άρθρο 1&1). Η μεταβολή αυτή, κατά τα εν αρχή εκτεθέντα, δεν δύναται να γίνει δια της νομίμου οδού της αναθεωρήσεως δηλονότι της άνω διατάξεως του άρθρου 1&1 του Συντάγματος, ήτις ως θεμελιώδης δεν υπόκειται εις αναθεώρηση (άρθρο 110&1)». Η απόφαση ΕφΑθ7286/1977 επανέλαβε την ίδια αιτιολογία και επισημαίνει στο διατακτικό της ότι «ο σκοπός του υπό ίδρυση σωματείου, αφορών και αποβλέπων εις την αναθεώρηση των καθοριζουσών την μορφή του Πολιτεύματος διατάξεων του Συντάγματος, την οποία τούτο απαγορεύει ρητώς, αντιβαίνει εις το Σύνταγμα και εις την δημόσια τάξη, δια τούτο έπρεπε, ως προβάλλεται βασίμως και δια της εφέσεως να απορριφθεί η αίτηση εγγραφής». Ενόψει τούτων, τα δικαστήρια προέβησαν αρχικά στην απόρριψη των αιτημάτων αναγνώρισης των σωματείων. Αντιθέτως, το ΠολΠρΑθ στην απόφαση 447/1976 δέχθηκε τη νομιμότητα της ίδρυσης φιλοβασιλικού σωματείου, επικαλούμενο την ελευθερία της διακίνησης των πολιτικών και κοινωνικών ιδεών. Ειδικότερα, το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι «κατά το Σύνταγμα οι Έλληνες δικαιούνται ου μόνον ατομικώς αλλά και συλλογικώς δια της δημιουργίας ευρύτερων ενώσεων, αναγομένων υπό του δικαίου επί ιδίας νομικής οντότητας, να προβαίνουν ακωλύτως εις την διάδοσιν των υπ' αυτών ενστερνιζομένων πολιτικών ιδεών και αν έτι αύται αντιτίθενται προς το κρατούν εν τη χώρα πολίτευμα αρκεί μόνον να μη τείνουν εις την δια παρανόμων μέσων κατάλυσιν τούτου ... Αλλά και εάν υφίσταται εν προκειμένω πολιτειακόν τι συμφέρον προς παρεμπόδισιν της δια δόσεως πολιτικών ιδεών αντιτιθεμένων προς το κρατούν πολίτευμα, τούτο δεν δύναται να κατισχύση του ετέρου πολιτικού συμφέροντος προς προστασίαν του συνταγματικώς κατοχυρωμένου εννόμου αγαθού, τουτέστιν της προσωπικής ελευθερίας των ατόμων, ταύτης λαμβανομένης υπό την ευρείαν έννοιαν του όρου, περιλαμβανούσης, μεταξύ άλλων, και τα δικαιώματα του συνεταιρίζεσθαι, της ελευθερίας της γνώμης και της δυνατότητας της διαδόσεως τούτων». Ενόψει τούτων, αναδεικνύεται μια σειρά κρίσιμων συλλογισμών για το δικαίωμα της συνένωσης: Καταρχάς, συνδέεται η ελευθερία της συνένωσης με την ελευθερία της έκφρασης, ενώ διαχωρίζεται σαφώς, σε μια φιλελεύθερη οπτική, η ιδέα από την πράξη. Ενόψει της προστασίας της πρώτης, γίνεται δεκτό ότι «υποχωρεί»

η προστασία του εννόμου αγαθού του πολιτεύματος, εφόσον βέβαια δεν πρόκειται για πράξεις που όντως το θέτουν σε διακινδύνευση, αλλά για διακηρύξεις πεποιθήσεων που αποτυπώνονται στην αμφιλεγόμενη επωνυμία και το καταστατικό του σωματείου²³. Σε παρεμφερή ερωτήματα για τη σχέση λόγου και πράξης οδηγήθηκε η νομολογία, εθνική και ευρωπαϊκή, με αφορμή τη νομιμότητα των αποκαλούμενων «μειονοτικών» σωματείων και, ειδικότερα, τη συμβατότητα του σκοπού τους με τη δημόσια τάξη και ασφάλεια. Σε μια σειρά από αποφάσεις με αντικείμενο την ελευθερία της συνένωσης το ΕΔΔΑ καταδίκασε την Ελλάδα για περιορισμούς που δεν ήταν αναγκαίοι σε μια δημοκρατική κοινωνία, όπως αυτό επιτάσσει το άρθρο 11 της Σύμβασης. Στην υπόθεση της Τουρκικής Ένωσης Ξάνθης, η χρήση του όρου «τουρκικής» στην επωνυμία του σωματείου και όχι «μουσουλμανικής» κρίθηκε από τα εθνικά δικαστήρια ότι συνιστά έμπρακτη αμφισβήτηση της Συνθήκης της Λωζάννης, διότι υποδηλώνει ευθέως την αναγνώριση εθνικής μειονότητας και κατά τούτο αποτελεί βάσιμο κίνδυνο για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια. Αντιθέτως, το ΕΔΔΑ υπογράμμισε στη σχετική απόφασή του την παραβίαση του άρθρου 11, λόγω της επικύρωσης από τον Άρειο Πάγο της απόφασης του Εφετείου Θράκης για τη διάλυση του σωματείου με αιτιολογία την αντίθεση στη δημοσία τάξη ενόψει της διάδοσης τουρκικών ιδανικών. Σύμφωνα με το ΕΔΔΑ, τα εθνικά δικαστήρια δεν συνεκτίμησαν τους ειρηνικούς σκοπούς του καταστατικού, όπως η προώθηση του πολιτισμού των «Τούρκων της Δυτικής Θράκης» και εν γένει την ενίσχυση της πολιτιστικής δραστηριότητας του σωματείου²⁴. Με άλλα λόγια, από μόνο τον πολιτιστικό σκοπό της ένωσης δεν μπορεί να συναχθεί βάσιμη πιθανότητα διακινδύνευσης της δημόσιας τάξης και της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας. Συναφώς, στην υπόθεση *Bekir-Ousta και λοιποί κατά Ελλάδας*, η απλή υποψία ότι το σωματείο «Σύλλογος Νεολαίας Μειονότητας Ν. Έβρου» αποσκοπούσε στη διάδοση της ιδέας ότι υπάρχει εθνική μειονότητα στην Ελλάδα δεν συνεπάγεται απειλή για τη δημοκρατική κοινωνία και συνεπώς η άρνηση εγγραφής του σωματείου δεν μπορεί να δικαιολογηθεί ως «επιτακτική κοινωνική ανάγκη» στο πλαίσιο της Σύμβασης²⁵. Ως προς την ελευθερία της σύστασης του σωματείου, στην υπόθεση *Σιδηρόπου-*

²³ Α. Μανιτάκης, *Η επίδραση του Συντάγματος στις ιδιωτικές σχέσεις*, Χαριστήρια. Ι. Δελγιάννη, Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Νομικής, Θεσσαλονίκη, 1992, 246-264. Βλ. επίσης για τη νομολογία των φιλοβασιλικών σωματείων τις παρατηρήσεις του Κ. Μαυριά, *Το δικαίωμα συλλογικής εκφράσεως πολιτικών ιδεών και το απαραβίαστο της μορφής του πολιτεύματος*, ΤοΣ, 1976, σελ. 631 επ.· Β. Χρήστου, ό.π., σελ. 275· Φ. Σπυρόπουλος, ό.π., σελ. 35.

²⁴ Βλ ΑΠ 4/2005, 840/2021 και ΕΔΔΑ, *Τουρκική Ένωση Ξάνθης και άλλοι κ. Ελλάδας*, 27 Μαρτίου 2008.

²⁵ ΕΔΔΑ, *Bekir Ousta και λοιποί κατά Ελλάδος*, 11 Οκτωβρίου 2007. Βλ. σχόλιο Θ. Τσολάκου σε www.

λος και λοιποί κατά Ελλάδα, η άρνηση εγγραφής του σωματείου «Στέγη Μακεδονικού Πολιτισμού»²⁶ για λόγους προστασίας της δημόσιας τάξης και της εδαφικής ακεραιότητας της χώρας, ενόψει ιδίως του γεγονότος ότι ακόμη και αν το σωματείο μπορούσε να επιδοθεί σε ασύμβατες με τους καταστατικούς σκοπούς, οι οποίοι θα είχαν τεθεί προσχηματικά, διότι δεν είχε καν συσταθεί και σε κάθε περίπτωση αυτό θα μπορούσε να οδηγήσει σε διάλυση με δικαστική απόφαση, σύμφωνα με το άρθρο 105 ΑΚ, και όχι σε ένα καθεστώς εξάρτησης από προηγούμενη άδεια²⁷. Σε αντίθεση συνεπώς με τα εθνικά δικαστήρια που υπολαμβάνουν μια στενή σχέση μεταξύ καταστατικού του σωματείου και της διασάλευσης της δημόσιας τάξης, ήτοι την ταύτιση ακόμη και του αφηρημένου σκοπού με τη διακινδύνευση του εννόμου αγαθού, το ΕΔΔΑ υπηρετεί τη φιλελεύθερη και πιο ανεκτική αντίληψη για την ελευθερία της συνένωσης. Σε άλλες περιπτώσεις η ελευθερία της σύστασης σωματείου προσέκρουσε στην ασάφεια του καταστατικού και την εθνική ταυτότητα (Μαυροθαλασσίτες) ή στην *latu sensu* ασυμβατότητα των σκοπών του με το πνεύμα της εθνικής νομοθεσίας (απαγόρευση κλαμπ καπνιστών), γεγονός που εύλογα αναδεικνύει η θεωρία ως ζήτημα ορίων του ελέγχου της νομιμότητας, καθώς ο τελευταίος συχνά υποκρύπτει έλεγχο σκοπιμότητας και εκτείνεται σε κρίσεις ουσίας²⁸. Σε πρόσφατη απόφασή του το ΜονΕφΑθ απεφάνθη για τη νομιμότητα της αναγνώρισης σωματείου με καταστατικό σκοπό να διαδώσει την ιδέα της ελεύθερης επιλογής των εμβολιασμών ή μη και της μη υποχρεωτικότητας αυτών σε οποιαδήποτε ανθρώπινη ομάδα, να συλλέγει πληροφορίες σχετικές με την αποτελεσματικότητα, τη χρησιμότητα και την επικινδυνότητα ή μη των εμβολιασμών, να παρέχει πληροφορίες σχετικά με το νομικό καθεστώς για τους εμβολιασμούς στην Ελλάδα και σε άλλες χώρες και να επιδιώξει, με νόμιμα μέσα, την τροποποίηση της σχετικής με τους εμβολιασμούς νομοθεσίας. Ενώ στο Ειρηνοδικείο, αλλά και στο Πρωτοδικείο, ο σκοπός του καταστατικού κρίθηκε ως αντίθετος στη δημόσια τάξη, τη δημόσια υγεία και την ηθική, το Εφετείο υπογράμμισε ότι απλές μόνον υπόνοιες ή εντυπώσεις για τις προθέσεις ή τις τυχόν σκοπούμενες δραστηριότητες του σωματείου ως παράνομες ή αντικείμενες στη δημόσια τάξη με βάση μόνο τη φραστική διατύπωση του καταστατικού ή την ερμηνεία όρων του, δεν μπορούν από μόνες να θεμελιώσουν

constitutionalism.gr, ανάρτηση 10.06.2010. Επίσης για τα θέματα συμμόρφωσης με τη νομολογία του ΕΔΔΑ, Κ. Chryssogonos, *Issues of freedom of association in the case law of the European Court of Human Rights and of national courts*, AIDH 9/2017, σελ. 107-111

²⁶ Βλ. Δ. Χριστόπουλο, *Η πλήρης ενσωμάτωση των μειονοτικών στα ανθρώπινα δικαιώματα. Σχόλιο στην απόφαση Σιδηρόπουλος και λοιποί κατά Ελλάδα*, ΤοΣ, 2/1999, σελ. 307-324.

²⁷ Α. Πούλου, ό.π., σελ. 663.

²⁸ Β. Χρήστου, ό.π. σελ. 276.

την, κατά την ανωτέρω έννοια, κοινωνική ανάγκη προσφυγής στο περιοριστικό μέτρο της μη αναγνώρισης του σωματείου. Εν προκειμένω το Εφετείο έκρινε ότι πρέπει να εγγραφεί το σωματείο στο οικείο βιβλίο, καθώς «*πουθενά δεν διαφαίνεται από το καταστατικό του επιδίωξη του σωματείου να επιβάλει στα μέλη του να μην εμβολιάζονται ή να επηρεάσει τρίτα πρόσωπα προς αυτήν την κατεύθυνση και μάλιστα πριν από σχετική ως προς τούτο νομοθετική πρόβλεψη. Άλλωστε, στη χώρα μας ο εμβολιασμός είναι κατ' αρχήν προαιρετικός*» (ΜονΕφΑΘ 1982/2022). Αντιθέτως, κρίθηκε ότι ο σκοπός σωματείου, το οποίο επιδιώκει την άσκηση οικονομικής πολιτικής, όσον αφορά ιδίως το δημόσιο χρέος, το νόμισμα, τις διεθνείς οικονομικές σχέσεις της χώρας και την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης, με την κατάργηση ισχυόντων νόμων και διεθνών συμβάσεων που έχουν κυρωθεί από τη Βουλή, είναι αντίθετος στη διάταξη του άρθρου 82 παρ. 1 του Συντάγματος, κατά την οποία η Κυβέρνηση καθορίζει και κατευθύνει τη γενική πολιτική της χώρας. Ειδικότερα, όπως υπογράμμισε το δικαστήριο, «*ο ως άνω σκοπός του υπό σύσταση σωματείου, που πράγματι δεν είναι κερδοσκοπικός, είναι αμιγώς πολιτικός, αφού δεν αφορά μόνον τα μέλη του και τα ενδιαφέροντά τους, αλλά το σύνολο των πολιτών της Χώρας, συγκεκριμένα δε με σαφήνεια υποδηλώνεται η επιδίωξη και άσκηση οικονομικής πολιτικής, καθόσον αφορά κυρίως το δημόσιο χρέος, το νόμισμα, τις διεθνείς οικονομικές σχέσεις της Χώρας και την αντιμετώπιση της οικονομικής κρίσης, με κατάργηση ισχυόντων νόμων και διεθνών συμβάσεων που έχουν κυρωθεί από τη Βουλή*» (Εφθεσσαλ 217/2016).

Τη στενή ερμηνεία του ελέγχου της τυπικής νομιμότητας δεν υπαγορεύει μόνον η συνταγματική απαγόρευση της «προηγούμενης άδειας», αλλά και η ρητή συνταγματική πρόβλεψη για τη διάλυση της συνένωσης μόνο με «δικαστική απόφαση». Η ελευθερία διατήρησης της συνένωσης είναι αυτή που προϋποθέτει ότι η διάλυση δεν μπορεί να επέλθει μόνο μετά από δικαστική απόφαση και υπό συγκεκριμένες συνθήκες. Η παράβαση του νόμου δεν μπορεί να αφορά κάθε νομοθετική διάταξη, ακόμη και αν είναι επουσιώδης ή μη συναφής με τον σκοπό του καταστατικού της συνένωσης, ενώ θα πρέπει να πρόκειται για συστηματική παραβίαση του νόμου ή όταν αφορά την παράβαση ουσιώδους διάταξης του καταστατικού να έχει να κάνει με την εκτροπή της λειτουργίας του σωματείου από τους καταστατικούς του σκοπούς. Αυτή θα πρέπει να δικαιολογεί τελικά και την ανάγκη της διάλυσης της συνένωσης²⁹. Καθοριστική αποδεικνύεται, συνεπώς, υπό το φως και των ανωτέρων αναλύσεων, η ερμηνεία της τυχόν αντίθεσης της λειτουργίας του σωματείου με τη δημόσια τάξη, ήτοι κατά τον Άρειο Πάγο τους «*θεμελιώδεις κανόνες και αρχές που κρατούν σε ορισμένο χρόνο*

²⁹ Σ. Βλαχόπουλος-Κ. Χρυσόγονος, ό.π., σελ 526.

στη χώρα και απηχούν τις δικαιοκές, κοινωνικές, οικονομικές, πολιτειακές, πολιτικές, θρησκευτικές, ηθικές και άλλες αντιλήψεις, οι οποίες διέπουν τον έννομο βιοτικό ρυθμό αυτής», δηλαδή το κυρίαρχο ιδεολογικό ρεύμα σε μια κοινωνία. Ωστόσο, σύμφωνα και με τη νομολογία του ΕΔΔΑ, σε καθοριστικό παράγοντα για την απόλαυση του δικαιώματος αναδεικνύεται η διάκριση ανάμεσα στο γράμμα και την πράξη, καθώς η διάλυση του σωματείου δεν νοείται δίχως εν τέλει την παρακίνηση των μελών του, συστηματικά και όχι μεμονωμένα, στη διάπραξη παράνομων πράξεων³⁰. Όπως έχει υπογραμμίσει η νομολογία, το έννομο αγαθό που προστατεύουν οι σχετικές διατάξεις «είναι η κατάσταση κοινωνικής ηρεμίας που επιτρέπει σε όλα τα μέλη του κοινωνικού συνόλου να συμβιώνουν ειρηνικά, για την επίτευξη της οποίας άλλωστε και το ίδιο το Σύνταγμα ορίζει περιορισμούς συγκεκριμένων δικαιωμάτων στα άρθρα 11 παρ. 2, 13 παρ. 2 και 18 παρ. 3 (δικαίωμα συνάθροισης, ελευθερία λατρείας και δικαίωμα ιδιοκτησίας, αντίστοιχα). Η ανάγκη προσφυγής στο περιοριστικό αυτό μέτρο, δηλαδή τη μη αναγνώριση σωματείου, δικαιολογείται όταν υφίσταται σχέση αναλογίας μεταξύ της παραβίασης και του σκοπού στον οποίο αποβλέπει, η ανάγκη δε αυτή πρέπει να είναι άμεση και να αποδεικνύεται πειστικά, ενώ απλές μόνον υπόνοιες ή εντυπώσεις για τις προθέσεις ή τις τυχόν σκοπούμενες δραστηριότητες του σωματείου ως παράνομες ή αντικείμενες στη δημόσια τάξη με βάση μόνο τη φραστική διατύπωση του καταστατικού ή την ερμηνεία όρων του, δεν μπορούν από μόνες να θεμελιώσουν την, κατά την ανωτέρω έννοια, κοινωνική ανάγκη προσφυγής στο περιοριστικό μέτρο της μη αναγνώρισης του σωματείου» (ΑΠ 24/2012, Εφθεσ 217/2016). Η δικαστική διάλυση του σωματείου διατάσσεται επίσης όταν συνάγεται πρόθεση εγκατάλειψης του καταστατικού του σκοπού, λόγω της μακρόχρονης αδράνειας και έλλειψης ενδιαφέροντος των μελών του. Σύμφωνα με το άρθρο 105 περ. 2 ΑΚ, με δικαστική απόφαση μπορεί να διαλυθεί το σωματείο αν το ζητήσει η διοίκησή του ή το ένα πέμπτο των μελών του ή η εποπτεύουσα αρχή αν ο σκοπός του εκπληρώθηκε ή αν από τη μακρόχρονη αδράνεια συνάγεται ότι ο σκοπός του έχει εγκαταλειφθεί (Ειρθεσσαλ 684/2019).

³⁰ Όπως αναφέρει η Α. Πούλου, στην κρίση του ΕΔΔΑ για τις ελληνικού ενδιαφέροντος υποθέσεις βαρύνον στοιχείο αποτέλεσε το γεγονός ότι η ελληνική νομοθεσία δεν προβλέπει καθεστώς προληπτικού ελέγχου της σύστασης σωματείου και ότι το άρθρο 12 παρ. 1 Σ. αποκλείει το καθεστώς προηγούμενης άδειας. Περαιτέρω, με αφορμή και τη νομολογία του για την απαγόρευση πολιτικών κομμάτων το Δικαστήριο έχει τονίσει ότι ενδεικτικά στοιχεία για τον εντοπισμό τυχόν επιθετικών προς τη δημοκρατία θέσεων αποτελεί η ύπαρξη προτροπών για χρήση βία, για εξέγερση ή για οποιαδήποτε άλλη μορφή απόρριψης των δημοκρατικών αρχών στο καταστατικό ή στο πολιτικό πρόγραμμα ενός κόμματος σε συνδυασμό με επιθετικές θέσεις και ενέργειες της ηγεσίας του. Βλ. Ιδίας, ό.π. σελ. 660-665.

Β. Η σωματειακή «αυτονομία»

10 Η ελευθερία της συνένωσης συνίσταται ακόμη στη σωματειακή «αυτονομία», ήτοι στην ελευθερία διοίκησης και λειτουργίας της ένωσης, την ανάδειξη των οργάνων της διοίκησης και την επιλογή των μέσων και αντικειμένων δραστηριότητας της ένωσης κατά την κρίση της διοίκησης και των μελών της³¹. Σύμφωνα με τη νομολογία, το σωματείο επιλέγει ελεύθερα τους όρους προσχώρησης σε αυτό των μελών, καθώς και της αποχώρησής τους, υπό τους γενικούς περιορισμούς που θέτει ο νομοθέτης (βλ. άρθρο 88 ΑΚ για την αποβολή μέλους) και το Σύνταγμα (π.χ. ανεπίτρεπτες διακρίσεις, ειδικά όταν πρόκειται για παραβίαση δικαιωμάτων που τριτενεργούν). Εξάλλου, από το δικαίωμα σύστασης ενώσεων και σωματείων απορρέει και η ελευθερία λειτουργίας και διοικήσεως των τελευταίων, δηλαδή η διοίκησή τους με δικά τους όργανα, τα οποία προέρχονται από την ελεύθερη βούληση των μελών τους και αποφασίζουν, χωρίς κρατική επέμβαση, για κάθε υπόθεση και δραστηριότητά τους. Σε αυτό το πλαίσιο, η υποχρεωτική περιέλευση της περιουσίας του σωματείου, μετά τη διάλυσή του, σε Ίδρυμα Κοινωνικής Πρόνοιας ή σε απλό Φιλανθρωπικό Σωματείο, συνιστά αθέμιτο περιορισμό του δικαιώματος των πολιτών να ιδρύουν Φιλανθρωπικά Σωματεία, με σκοπό την παροχή οργανωμένης περίθαλψης και πλήττει την ελευθερία και διοικήσεως αυτών με την έννοια της αυτοτέλειας και αυτενέργειας κατά τη διαχείριση της περιουσίας τους. Συνεπώς, η σχετική διάταξη του άρθρου 15 του ν.δ. 1111/1972 αντιβαίνει όχι μόνο στο άρθρο 12, αλλά και στο άρθρο 17 του Συντάγματος, αφού τα εν λόγω νομικά πρόσωπα στερούνται του δικαιώματος της ελεύθερης διάθεσης της περιουσίας τους κατά τη βούληση του αρμόδιου, κατά το καταστατικό τους, οργάνου (ΑΠ 41/2005). Σύμφωνα με την ΣτΕ 3751/2003 η συμμετοχή στην προσωρινή διοίκηση του υπό ίδρυση νέου σωματείου από μέλη υφιστάμενου σωματείου, το οποίο επιδιώκει παρεμφερείς σκοπούς, χωρίς προηγουμένως τα μέλη αυτά να έχουν αποχωρήσει ή διαγραφεί, δεν απαγορεύεται, καθόσον δεν τίθεται από τον νόμο ως όρος για τη σύσταση σωματείου η μη συμμετοχή των ιδρυτών του σε άλλο σωματείο, ούτε εμποδίζεται η ταυτόχρονη συμμετοχή σε περισσότερα σωματεία. Εξάλλου, η συμμετοχή στην ίδρυση του δευτέρου σωματείου τεκμαίρει σιωπηρή αποχώρηση τους από το πρώτο, με συνέπεια να μην υπάρχει περίπτωση απαγορευμένης πολλαπλής συμμετοχής (ΑΠ 1469/1992, ΑΠ 755/1973, ΕφΑθ 3826/1984, ΕφΑθ, 4546/2012). Περαιτέρω, στην 669/2010 του Εφθεσσαλ με αφορμή την εγγραφή στο επαγγελματικό σωματείο των δημοσιογράφων (ΝΠΙΔ) και τον όρο του καταστατικού που εξαρτά την εγγραφή νέου μέλους από την ηλικία του ενδιαφερομένου, κρίθηκε, σύμφωνα με τη σωμα-

³¹ Π. Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 742.

τειακή αυτονομία, ότι η προσχώρηση σε σωματείο αποτελεί δικαίωμα του τελευταίου και όχι των υποψηφίων μελών, έστω κι αν τα υποψήφια αυτά μέλη συγκεντρώνουν τις προϋποθέσεις που καθορίζει το καταστατικό. Δικαίωμα των υποψηφίων μελών δεν θεμελιώνεται ούτε στο άρθρο 86 ΑΚ. Κατ' εξαίρεση, όμως, αναγνωρίζεται τέτοιο δικαίωμα «α) όταν το καταστατικό προβλέπει ότι μέλη μπορεί να είναι όσο συγκεντρώνουν ειδικά προσόντα εκ των προτέρων καθορισμένα, β) εάν το σωματείο διαθέτει εκ των πραγμάτων ή εκ του νόμου μονοπωλιακή θέση, όπως συμβαίνει συνήθως στις συνδικαλιστικές οργανώσεις, οπότε πρέπει να υποχωρήσει το συμφέρον του σωματείου, το οποίο καταχράται της μονοπωλιακής του θέσης αντίθετα προς την καλή πίστη»³².

2. Η αρνητική ελευθερία της συνένωσης

- 11 Η αρνητική ελευθερία της συνένωσης απορρέει από το άρθρο 12 παρ.1 Σ. και κατοχυρώνει την ελευθερία του πολίτη να μην μετέχει καθόλου σε σωματείο. Ανάγεται επίσης στη γενική ελευθερία του ατόμου, την οποία κατοχυρώνει το άρθρο 5 του Συντάγματος, αποκλείοντας τον εξαναγκασμό του να προβεί στην ίδρυση σωματείου ή να συμμετάσχει σε υφιστάμενο σωματείο (βλ. ΣΤΕ 3942/2001, 2540/1999, Ολομ. 3198/1990). Η γενική ρήτρα της τήρησης των νόμων δεν σημαίνει ότι μπορεί να επιβληθεί με νόμο η υποχρέωση συμμετοχής σε σωματείο για λόγους δημοσίου συμφέροντος, αλλά ότι ο καταστατικός σκοπός και η δραστηριότητα του σωματείου δεν επιτρέπεται να αντιβαίνουν σε διατάξεις που θεσπίζουν, για λόγους δημοσίου συμφέροντος και εντός των συνταγματικών ορίων, περιορισμούς στη δραστηριότητα παντός εν γένει φυσικού ή νομικού προσώπου ιδιωτικού δικαίου. Σε αυτό το πλαίσιο, κρίθηκε ότι η υποχρέωση των ασφαλιστικών επιχειρήσεων, που ασκούν στην Ελλάδα επιχείρηση ασφαλίσεως ευθύνης από ατυχήματα, τα οποία προκαλούνται από αυτοκίνητα, να μετέχουν σε σωματειακή οργάνωση –με κύρωση σε αντίθετη περίπτωση την ανάκληση της άδειας λειτουργίας τους και την επιβολή κυρώσεων– προσβάλλει ευθέως την ελευθερία του να μην μετέχει κανείς σε σωματείο (βλ. ΣτΕ 51/2008, 3334/1975). Στην ΣτΕ 875/2013, με αντικείμενο τους κυνηγετικούς συλλόγους, το Δικαστήριο έκρινε ότι δεν είναι επιτρεπτή η θέσπιση αδικαιολόγητων προνομίων υπέρ των μελών ορισμένων σωματείων και αντικινήτρων για την εγγραφή τους σε άλλα παρεμφερών σκοπών ή για τη μη συμμετοχή σε οποιαδήποτε σωματειακού χαρακτήρα οργάνωση και, γενικότερα, ρυθμίσεων, με τις οποίες επηρεάζεται η άσκηση της ελευθερίας σωματειακής οργάνωσης και προκαλείται έμμεσος εξαναγκασμός συμμετοχής σε

³² Β. Χρήστου, ό.π., σελ. 281.

συγκεκριμένα ή ορισμένης κατηγορίας σωματεία. Με δεδομένο ότι η θήρα αποτελεί μορφή διαχείρισεως του φυσικού περιβάλλοντος, είναι μεν για λόγους δημοσίου συμφέροντος επιτρεπτή η θέσπιση όρων και προϋποθέσεων χορηγήσεως άδειας θήρας, εφόσον όμως είναι αυτοί πρόσφοροι για την εντός του ανωτέρω πλαισίου άσκησή της και δεν προσβάλλουν την ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι. Αντίκεινται συνεπώς στο Σύνταγμα διατάξεις με τις οποίες προβλέπεται ότι *«ουδείς δύναται να λάβη άδειαν θήρας, εάν δεν είναι μέλος κυνηγετικού συλλόγου»* και ότι *«έκαστος κυνηγός υποχρεούται να είναι μέλος του κυνηγετικού συλλόγου της περιφέρειάς της μονίμου κατοικίας του»*³³. Η αρνητική ελευθερία της συνένωσης περιλαμβάνει και τη δυνατότητα αποχώρησης από τη συνένωση χωρίς δυσμενείς συνέπειες, ενώ προσβάλλεται από την επιβολή υποχρέωσης σε ορισμένα πρόσωπα να καταβάλλουν εισφορά σε σωματεία των οποίων δεν είναι μέλη³⁴.

3. Οι συνεταιρισμοί (12 παρ. 4–5 Σ.)

Σύμφωνα με τη θεωρία, *«συνεταιρισμός είναι η έχουσα νομική προσωπικότητα εμπορική εταιρία της οποίας ο αριθμός των συνεταίρων και το κεφάλαιον είναι μεταβλητά και της οποίας σκοπός είναι η δια της συνεργασίας των μελών της προαγωγή της ιδιωτικής οικονομίας εκάστου εξ αυτών»*³⁵. Ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του συνεταιρισμού τον τοποθετεί εκτός της προστασίας των παραγράφων 1-3 του άρθρου 12. Το κριτήριο παραμένει για τη διάκριση των δύο ενώσεων ο κερδοσκοπικός χαρακτήρας του συνεταιρισμού, παρότι τούτο είναι εν μέρει ανακριβές, καθώς ο συνεταιρισμός/εταιρεία είναι μεν ένωση οικονομικού σκοπού και έχει εμπορική ιδιότητα διότι δανείζεται ορισμένες διατάξεις του εμπορικού Κώδικα, όπως εκείνες περί πτωχεύσεως, δεν έχει όμως σε καμία χώρα της Ευρώπης κερδοσκοπικό σκοπό και δεν αποσκοπεί στη διανομή κερδών μεταξύ των μελών του. Οι συνεταιρισμοί αποσκοπούν να ικανοποιήσουν βασικές οικονομικές, κοινωνικές και πολιτιστικές ανάγκες των καταναλωτών, των εργαζομένων και των παραγωγών που είναι συγχρόνως μέλη και χρήστες³⁶. Εξάλλου, η αποτελεσματικότητα και η βιωσιμότητα των συνεταιρισμών προϋποθέτει τη δραστηριοποίηση στην αγορά. Στη Διακήρυξη του 1995 αναφέρεται ότι *«οι συνεταιρισμοί στηρίζονται στις αξίες της αυτοβοήθειας, της αυτευθύνης, της δημοκρατίας, της*

³³ Βλ. και τις παρατηρήσεις της Β. Χρήστου, ό.π., σελ. 281.

³⁴ Π. Δαγτόγλου, ό.π., σελ. 746.

³⁵ Β. Κιάντος, *Ο ευρωπαϊκός συνεταιρισμός*, 2014, σελ. 1.

³⁶ Δ. Μαυρογιαννης, ό.π., σελ. 756.

ισότητας, της ισοτιμίας και της αλληλεγγύης»³⁷. Έτσι, η συνεταιριστική οικονομία συνιστά μια ενδιάμεση σφαίρα μεταξύ της ιδιωτικής και της δημόσιας σφαίρας, με αναφορά στην κοινωνικοποίηση της παραγωγικής διαδικασίας και του εκδημοκρατισμού στη λήψη των οικονομικών αποφάσεων³⁸. Η εισαγωγή των συνεταιρισμών στο πεδίο των συνταγματικών δικαιωμάτων συνεπάγεται επί της αρχής ότι ο συντακτικός νομοθέτης εγγυάται την αυτοδιοίκηση των συνεταιρισμών και όχι την αυτονομία τους, προβλέπει την προστασία και την εποπτεία τους από το Κράτος, και επιβάλλει στο Κράτος την υποχρέωση να μεριμνά για την ανάπτυξή τους³⁹. Απόρροια της συνταγματικής προστασίας των εκούσιων συνεταιρισμών είναι η αρχή της αυτοδιοίκησης τους, η οποία εν τέλει προσδιορίζει και το εύρος προστασίας του δικαιώματος. Η αυτοδιοίκηση περιλαμβάνει τα διοικητικά ζητήματα της συνεταιριστικής ένωσης, την εκλογή των μελών στα διοικητικά όργανα, τις αρμοδιότητες και τα καθήκοντα που τους αναλογούν και εκτείνεται από την ίδρυση του συνεταιρισμού μέχρι και τη διάλυσή του⁴⁰. Ειδικότερα (ΣτΕ 64/2019), το άρθρο 12 παρ. 4 Σ. υπαγορεύει ότι «οι συνεταιρισμοί, ως ιδιότυπες ενώσεις προσώπων που συνεργάζονται για την προάσπιση και προαγωγή των περιουσιακών, επαγγελματικών και λοιπών συμφερόντων τους, αποτελούν νομικά πρόσωπα ιδιωτικού δικαίου, η οργάνωση και δράση των οποίων, μέσα στο οικονομικό και κοινωνικό πλαίσιο που καθιερώνει και κατοχυρώνει το Σύνταγμα με τις επί μέρους σχετικές διατάξεις του, τελεί υπό την προστασία και εποπτεία του Κράτους». Όπως έχει συναφώς κριθεί (ΣτΕ 2029/1992, 2790/1993, 522/2006), η συνταγματική αυτή διάταξη προβλέπει τη θέσπιση ενός γενικού νομοθετικού πλαισίου, είτε με τυπικό νόμο είτε με κανονιστική πράξη, προς το οποίο πρέπει να προσαρμόζονται οι ειδικότερες διατάξεις των καταστατικών των εκουσίων συνεταιρισμών, πρέπει, όμως, οι περιορισμοί που τίθενται κατ' αυτόν τον τρόπο να μη θίγουν υπέρμετρα την αυτοδιοίκηση των συνεταιρισμών αλλά και τη συνταγματική αρχή της συμβατικής ελευθερίας που τους διέπει (άρθρο 5 παρ. 1 Συντάγματος). Από την ίδια διάταξη προκύπτει, περαιτέρω, ότι το Σύνταγμα κατοχυρώνει την αρχή της ελεύθερης συστάσεως και της ελεύθερης συμμετοχής σε συνεταιρισμούς (ΣτΕ 2029/1992). Υπ' αυτή την έννοια έχει κριθεί ότι δεν είναι συνταγματικά θεμιτή η εκ του νόμου υποχρεωτική διάλυση εθελούσιου συνεταιρισμού (ΣτΕ

³⁷ Δ. Κασσαβέτης, ό.π., σελ. 18.

³⁸ Θ. Λιακόπουλος, «Άρθρο 12 παρ. 4-5», σε *Ερμηνεία Συντάγματος*, 2003 σελ. 5 επ.· Σ. Βλαχόπουλος/Κ. Χρυσόγονος, ό.π., σελ. 537.

³⁹ Δ. Κασσαβέτης, ό.π., σελ. 49.

⁴⁰ Ι. Δουβίτσα, ό.π., σελ. 118, Ν. Αλιβιζάτος, *Η αυτοδιοίκηση των συνεταιρισμών και η ανάδειξη των διοικήσεών τους*, ΤοΣ, 1998, σελ. 295 επ.

522/2006)⁴¹. Έχει επίσης κριθεί ότι δυνατότητα κήρυξης έκπτωτων μελών Δ.Σ. και Ε.Σ. οικοδομικού συνεταιρισμού με πράξη της Διοίκησης, πρέπει να θεσπίζεται με διάταξη νόμου ή με διάταγμα ύστερα από ειδική νομοθετική εξουσιοδότηση που να επιτρέπει ρητά την έκπτωση (ΣτΕ Δ' Τμήμα, 1051/1989).

Στην παρ. 5 το Σύνταγμα προβλέπει τη σύσταση με νόμο αναγκαστικών συνεταιρισμών, που αποβλέπουν στην εκπλήρωση σκοπών κοινής ωφέλειας ή δημόσιου ενδιαφέροντος ή κοινής εκμετάλλευσης γεωργικών εκτάσεων ή άλλης πλουτοπαραγωγικής πηγής. Κατοχυρώνεται έτσι εξαίρεση από την αρνητική ελευθερία της συνένωσης και ειδικότερα από την ελευθερία του μη μετέχειν σε συνεταιρισμό (ΣτΕ 408/2008). Πρόκειται για ρύθμιση που εισήχθη με ερμηνευτική δήλωση στο άρθρο 109 του Συντάγματος του 1952 και αφορά τη σύσταση και τη μορφή της συμμετοχής των μελών του συνεταιρισμού, η οποία καθίσταται υποχρεωτική (ΣτΕ 2903/1983 Ολομ., 4104/1995), υπό την προϋπόθεση ότι ο αναγκαστικός συνεταιρισμός θα επιδιώκει τους στόχους που καθορίζει το Σύνταγμα, δηλαδή την εκπλήρωση σκοπών κοινής ωφέλειας ή δημοσίου ενδιαφέροντος ή κοινής εκμετάλλευσης γεωργικών εκτάσεων ή άλλης πλουτοπαραγωγικής πηγής και εφόσον εξασφαλίζεται η ίση μεταχείριση αυτών που συμμετέχουν. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, εν όψει της αρχής της αναλογικότητας, η σύσταση και διατήρηση των συνεταιρισμών αυτών επιβάλλεται να είναι όντως κατάλληλο, πρόσφορο και αναγκαίο μέσο για την επίτευξη των σκοπών που προβλέπονται στη συνταγματική αυτή διάταξη (ΣτΕ 3580/2010)⁴². Στην υπόθεση των αμπελουργών της Σάμου, το Συμβούλιο της Επικρατείας έκρινε ότι η οργάνωση της οινοπαραγωγής του νησιού σε αναγκαστικούς συνεταιρισμούς πληροί της προϋποθέσεις του άρθρου 12 παρ. 5, ενώ η υποχρεωτικότητα της συμμετοχής σε πρωτοβάθμια συνεταιριστική οργάνωση και η οργάνωση και εμπορία συνιστούν πρόσφορα και αναγκαία μέτρα για την προστασία της ποιότητας ενός γεωργικού προϊόντος ιδιαίτερου και μοναδικού, που προστατεύεται με ειδικές διατάξεις του εθνικού και του κοινοτικού δικαίου, δοθέντος, άλλωστε, ότι είναι ελεύθερη η άσκηση της αμπελουργικής δραστηριότητας και τίθεται περιορισμός μόνον στην οινοποίηση και εμπορία της παραγωγής. Ακολούθως, ωστόσο, το ΕΔΔΑ, διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 11 της ΕΣΔΑ λόγω παραβίασης της αρχής της αναλογικότητας, διότι οι λόγοι για τους οποίους θεσπίστηκε η υποχρέωση συνενώσεως των αμπελουργών της νήσου Σάμου σε υποχρεωτικούς συνεταιρισμούς δεν ανταποκρίνονται στις σημερινές συνθήκες (αριθμός καλλιεργητών, ειδικοί κανόνες προστασίας του μοσχάτου οίνου Σάμου κατά το δίκαιο της

13

⁴¹ Β. Χρήστου, ό.π., σελ. 285.

⁴² Βλ. σχετικά σχόλιο Α. Τσιφωναί σε Διοικητική Δίκη, 2/2012, σελ. 312-329.

Ευρωπαϊκής Ένωσης, μέγεθος εξαγωγών), ενώ το Ελληνικό Δημόσιο επικαλέστηκε μόνον ιστορικής φύσεως επιχειρήματα για να θεμελιώσει τους ισχυρισμούς του ότι η κατάργηση της υποχρεωτικής συμμετοχής των καλλιεργητών στους συνεταιρισμούς ή των συνεταιρισμών στην (ήδη αιτούσα) Ένωση θα μπορούσε να αποσταθεροποιήσει την οινοπαραγωγή της νήσου Σάμου και ότι ακόμη και οι πιο εντατικοί έλεγχοι δεν θα μπορούσαν να επιτύχουν το ίδιο αποτέλεσμα σε ό,τι αφορά την ποιότητα του παραγομένου προϊόντος (βλ. και μειοψηφία στην ΣτΕ 3580/2010)⁴³.

Συμπεράσματα

- 14 Σε κρίσιμη συνθήκη για την απόλαυση της ελευθερίας της συνένωσης ανάγεται η στάση του δικαστή, δεδομένης της απουσίας προληπτικού ελέγχου και της ρητής συνταγματικής απαγόρευσης της προηγούμενης άδειας, κάθε είδους. Με άλλα λόγια, δεν πρόκειται για θέμα συνταγματικής κατοχύρωσης ή διατύπωσης, αλλά για ερμηνεία του άρθρου 12 Σ. με βάση μια φιλελεύθερη και απαιτητική θεωρία περί δικαιωμάτων⁴⁴. Σε αυτό το πλαίσιο, η γενική ρήτρα τήρησης των νόμων, είτε κατά τη διαδικασία της αναγνώρισης του σωματείου, είτε σε περίπτωση εξέτασης της διάλυσής του, πρέπει να ερμηνεύεται στενά, στο πεδίο των πράξεων και των υλικών ενεργειών, και όχι σε αυτό των ιδεών και της πνευματικής έκφρασης, όπως άλλωστε υπαγορεύει εν γένει και η νομολογία του ΕΔΔΑ. Η αντιπαράθεση των αποφάσεων του τελευταίου –και μάλιστα σε υποθέσεις ελληνικού ενδιαφέροντος– με τις αντίστοιχες θέσεις των εθνικών δικαστηρίων καταδεικνύει τις διαφορές στις προερμηνευτικές αντιλήψεις που υπονομεύουν όχι μόνο τον διάλογο των δικαστών, αλλά και την κανονιστική εμβέλεια του δικαιώματος. Η πλήρης και αποτελεσματική συμμόρφωση της έννομης τάξης στις βασικές θέσεις της νομολογίας του ΕΔΔΑ δεν συνιστά μόνο μια αναγκαιότητα για την τήρηση του Συντάγματος, αλλά για τον δικαιοπολιτικό σεβασμό της ετερότητας.

⁴³ Μυτιληναίος και Κωστάκης κατά Ελλάδος, 03.12.2015, Βλ. συναφώς ΣτΕ Δ' Τμήμα 64/2019. Το Δικαστήριο έκρινε ότι «προηγούμενη σύνταξη σχετικής μελέτης ως προϋπόθεση της μετατροπής αναγκαστικών συνεταιρισμών δεν μπορεί να συναχθεί, εξ άλλου, από καμία διάταξη του Συντάγματος, το οποίο δεν επιτάσσει, αλλά επιτρέπει απλώς στον νομοθέτη, την ίδρυση αναγκαστικών συνεταιρισμών όταν συντρέχουν οι προϋποθέσεις της παραγράφου 5 του άρθρου 12 [εκπλήρωση σκοπών κοινής ωφέλειας ή δημόσιου ενδιαφέροντος ή κοινής εκμεταλλεύσεως γεωργικών εκτάσεων ή άλλης πλουτοπαραγωγικής πηγής] και μάλιστα, τηρουμένων των περιορισμών που απορρέουν από την αρχή της αναλογικότητας κατά το Σύνταγμα αλλά και το άρθρο 11 παρ. 2 της ΕΣΔΑ»· Β. Χρήστου, ό.π., σελ. 286.

⁴⁴ Β. Χρήστου, ό.π., σελ. 287.